

Джерело: Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. – Мюнхен, 1983. – С. 885-889. (всього 1096 с.)

Юрій Шевельов

ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА

Вершинним досягненням української лексикографії дореволюційного часу були українсько-німецький словник Є. Желехівського і С. Недільського, 1886, і українсько-російський словник Б. Грінченка, 1909. Але першим науково опрацьованим словником широкого засягу з іншої мови на українську став тільки вже пореволюційний *Російсько-український словник* Української Академії Наук. Його перший том, зредагований А. Кримським, 1924, був ще тільки спробою, далеко не в усьому вдалою, але другий том, у трьох випусках, також під редакцією Кримського, 1929-1933, і третій том, у двох випусках, під редакцією С. Єфремова, 1927-1928, справді відповідали науковим вимогам двадцятого сторіччя.

Цей третій том закінчував літеру П. Але останньому, четвертому томові, що охоплював літери Р-Я і був зредагований Єфремовим, не судилося побачити світ. Скільки знаємо, в друкованих джерелах про його долю нема докладних відомостей. Як говорилося в той час в академічних колах, цей том не тільки був готовий в рукописі, але був вискладаний у друкарні, але цей склад був розсипаний за наказом урядових органів. Нема відомостей про те, щоб десь зберігався його рукопис.

Знищення четвертого тому академічного словника (як і заборона давніше виданих томів) було наслідком зміни політичного курсу уряду УРСР. З приїздом на Україну Сталінового емісара Постишева (січень 1933), самогубством народного комісара освіти Миколи Скрипника (липень 1933) і фактичним переходом комісаріятів освіти в руки Андрія Хвилі попередня словникарська діяльність Академії Наук була проголошена шкідницькою, співробітники академічних лексикографічних інституцій були усунені з праці і в переважній масі виарештувані, а словники, видані перед тим, вилучені з ужитку. Одним з головних завдань новозаснованого Інституту мовознавства Академії, очоленого на короткий час Г. Ткаченком, а далі Наумом Кагановичем, було, власне, викриття «націоналістичного шкідництва» в праці Академії Наук та її інституцій.

Але порожнечу, створену вилученням дотогочасних словників, треба було заповнити. Складання нових словників стало на порядок денний, і завдання це припало Інституту мовознавства. Питання нового російсько-українського загального словника і питання термінологічних словників набрало великої актуальності. У хроніці праці Інституту,

подаваній у журналі *Мовознавство* раз-у-раз читаємо про готування таких словників (напр. *Мов.*, 2, с. 143; 3-4, с. 165). Писалося не тільки про російсько-українські, але також англо-, французько- і німецько-українські словники. Не з'явився з них ні один. За часів Н. Кагановича видано лише кілька так званих «термінологічних бюлетенів», себто списків українських відповідників до найпоширеніших російських термінів, а також кілька коротких словничків для шкільної практики. Термінологічних бюлетенів видано п'ять (ботанічний, математичний, фізичний, технічний і медичний) обсягом від 24 до 82 сторінок кожний (при чому коло однієї п'ятої місця було приділено теоретичному вступові, спрямованому проти «буржуазних націоналістів»). Шкільних словників, у ті самі роки, 1934-1935, видано десять (біологічний, ботанічний, географічний, два математичні, хемічний, анатомічний, природничий, зоологічний). Обсяг цих словників вагався від 35 до 212 сторінок кожний. Один єдиний термінологічний словник дещо ширшої програми був *Словник медичної термінології* 1936 р. (220 с.).

Не здійснено і обіцянок видати новий загальний академічний словник. Єдиним виявом цієї праці Інституту мовознавства став *Російсько-український словник*, укладений С. Василевським й Є. Рудницьким під загальною редакцією С. Василевського й П. Мустяци, Київ 1937. (Усі ці імена згадані в передмові, але не на титульній сторінці, де виступає лише «Академія Наук УРСР, Інститут мовознавства»). Словник цей стоїть далеко від вимог, що звичайно ставлять до академічних словників, він стоїть далеко і від свого попередника, академічного словника 1924-1933 р. Розмір його досить обмежений, 890 сторінок малого формату, семантичний поділ у межах словникового гнізда відсутній або дуже спрощений, фразеологія не опрацьована, і – може найголовніше – посилань на джерела зовсім нема, що широко відкриває можливість довільного добору відповідників до російських слів. Виразно видно, що впорядники найбільше дбали за те, щоб виключити всі «класово ворожі» слова, але не проминути слів «революційних». Ясно, що перед ними стояла примара «буржуазного націоналізму» і за всяку ціну вони намагалися цього збочення уникнути. Де була найменша змога, вони вибирали (або впроваджували) слова, близькі до російських, лишаючи поза межами словника ті синоніми, що могли б збити їх з накресленого шляху. Це було тим легше зробити, бо впорядники взагалі уникали синоніміки, щоб у споживача, боронь Боже, не творилося враження, що українська мова може бути багатшою на слова й семантичні відтінки, ніж російська. Приклади слів, живцем узятих з російської мови, з кінцевими фонетичними субституціями можна наводити десятками, напр., *грузовик*, *чужак*, *пригород*, *рисистий*; не менш численні випадки семантичної адаптації українських слів до відповідних російських за засадою значенневої рівності, напр., рос. *двор* перекладено як *двір*, без будь-яких синонімів (пор. укр. *подвір'я*, *обійстя*); поскільки два російських слова *рыбак* і *рыболов*

відповідають одному українському *рибалка*, це останнє приписане російському *рыбак*, а щоб перекласти рос. *риболов*, впроваджено до українського реєстру нібито українське *риболов*.

Словник, отже, ідеально відповідав ідеологічним настановам і вимогам років після фактичного припинення політики українізації (формально ця політика ніколи не була відкинена і ще навіть 1937 року (травень) Тринадцятий з'їзд КП(б)У критикував недостатню українізацію партії, професійних спілок і рад). Хибою словника показалося одначе те, що він побачив світ у невідповідний час. Його поява збіглася в часі з падінням Постишева і новою хвилею терору, яка поглинула голову Ради народних комісарів П. Любченка, керівників Народного комісаріату освіти В. Затонського і А. Хвилю, а тепер мала поглинути їхніх помічників і поплічників. Наум Каганович теж підпав під хвилю нищення так само, як бачимо «пролетарських» письменників, яких він підносив, як от І. Микитенко, І. Кириленко та інші. Треба було ще і ще козлів відпущення. І словник став одним з них. Московська *Правда* відрядила до Києва спеціальних кореспондентів Т. Лільченка та Д. Вадімова. Вони дістали спеціальне завдання виявляти й викривати український націоналізм у Комуністичній партії України і навколо неї. Кампанія, яку 1933 року інсценізував був Андрій Хвиля, тепер повторювалася, але цього разу, 1937 року, її вістря було спрямоване проти нього, А. Хвилі. Лільченко й Вадімов вислали кореспонденцію про український націоналізм, який нібито безперешкодно розпаношувався в українських музеях (*Правда*, 25 вересня 1937 р.), а далі вони виявили цей таки націоналізм у київській опері (*Правда*, січня 1938 р.). Між цими двома кореспонденціями, 4 жовтня 1937 р., в «*Правд-і*» був опублікований допис, спрямований проти Інституту мовознавства, приводом якого став саме *Російсько-український словник* 1937 р. Цей допис з'явився з підписом Н. Кошевой, правдоподібно псевдонім (і невідомо, чи під ним ховалися ті самі Лільченко й Вадімов).

Допис Кошевого з'явився під назвою «Как «очищали» украинский язык». Можна думати, що напад на словник був тільки приводом для загального нападу на Інститут мовознавства. Але поскільки наукова продукція інституту майже дорівнювала нулеві і поскільки Кошевой, явно, розумівся аж надто мало в мовознавстві, а свіжо виданий словник був на похваті, саме він опинився під зосередженим вогнем. Репортер писав: «Украинские националисты приложили немало стараний к тому, чтобы оторвать украинскую культуру от братской русской культуры и ориентировать украинский народ на капиталистический Запад, на фашистскую Германию»; «враг народа Хвыля все свои усилия направил к тому, чтобы бороться с так называемыми «руссизмами», под которыми часто подразумевались вполне законные и необходимые украинские слова... Эта линия Хвыли стала при поддержке врагов народа Любченко, Попова и Киллерога официальной. Четыре года «очищали» таким образом украинский язык» (Кошевой явно був поінформований про компанію 1933 року і про «націоналізм» двадцятих років; на його думку, націоналізм почався 1933 року з Хвилею!).

Фактичного матеріалу, що мав би свідчити про націоналізм у словнику, кореспонденція подає дуже мало. Словник перекладав російські слова *управлять, верховный, батрак, торгаш, благодущие, злонравный, гонка, старейшина, лом, глыба, сюртук, луговой* і *служебные часы* українськими *керувати, найвищий, наймит, крамар, безжурність* і *безтурботність, непутящий, гонитва, найстаріший, брухт, брила, сурдут, лучний* і *урядові години*. Кореспондент *Правд-и* жадав, що відповідні російські слова фігурували також в українській частині відповідних словникових гнізд. Другим закидом проти словника було те, що (ідучи за офіційно затвердженим правописом) словник дозволяв відмінити слова *бюро, депо* і почасти *радіо* (в орудному відмінку однини), що Кошевой називає «грубейшая вульгаризация». (У російській літературній мові ці слова невідмінні). Таким способом Хвиля і впорядники словника, каже нам Кошевой, прокладали шлях німецькій військовій інтервенції.

Обвинувачення були такі безглузді, що працівники Інституту мовознавства на чолі з Мустяцюю (очевидно, Кагановича уже там не було) наважилися в чемній формі відкинути їх, випадок винятковий у ті дні. Єдине, що вони визнали, що слово *верховний* мало бути допущене також в українській мові. Суть питання полягала в тому, що до 1936-1937 року це слово в російській мові вживалося в словосполученні *верховный суд*, а це словосполучення в загальній практиці по-українськи віддавано як *найвищий суд*. Конституція 1936-1937 запровадила новий урядовий орган, рос. *верховный совет*, і цю назву по-українськи віддано як *верховна рада*. У своїх виправданнях Мустяця і його співробітники стверджували, що словник був уже надрукований, коли з'явилися ці назви, і обіцяли виправити це відставання в наступному виданні словника.

Непогодження з *Правд-ою* в будь-чому було тоді нечуваною річчю. У числі 29 грудня 1937 р. Д. Вадімов, уже під своїм ім'ям відповів кореспонденцією «Русско-украинский словарь и его составители». Він повторив закид свого попередника (чи alter ego?) Кошевого: «По указке фашистских агентов Любченко и Хвыли буржуазные националисты вытравили из словаря всякое [! Ю. Ш.] слово, мало-мальски похожее на русское, интернациональные термины, наполнив словарь вражеской галиматьей». Упорядників словника названо бандою шпигунів, що окопалися в Інституті мовознавства. Судячи з речення «Большинство составителей словаря были разоблачены как матерые буржуазные националисты, изменники родине», слід думати, впорядники і редактор словника в цей час уже були ув'язнені.

Словник був вилучений з обігу в книгарнях і книгозбірнях¹.

¹ Після статті подано резюме англійською мовою.